

գտաւ որ արեգական սպիտակ ճառագայթն ետի՞ն գոյնէ կը բաղկանայ. եւ այս երեւոյթը «սփեկտր» (Spectre) կոչեց, ճանաչեցաւ՝ որ ամէն լուսաւոր նիւթ իւր պօփօքն ունի, եւ դարձեալ թէ պատկերներուն մէջ յատուկ գծեր յառաջ կու գան՝ եթէ լուսաւոր նիւթն լուսոյ ճառագայթներն պլլելապէս միշտորդներու մէջէն անցնելու ըլլան, եւ թէ այս գծերը լուսաւոր մարմնոյն քիմիական որպիսութիւնը կը մատենեն:

Այս գծերն իրենց գոյնն՝ Դրատն էն՝ Տփփերի անուամբ կը կոչուին, եւ Պունդէնէ եւ Բիրխհոֆէ գտնուած լուսալուծութեան Տիմը կը կազմեն. — լուսալուծութիւն ըսելով՝ կ'իմացուի այն գիտութիւնը, որ վերլուծելապէս պատկերին միշտորդութեամբը մարմնոյ մ'որպիսութիւնը կը հաստատէ կամ կ'որոշէ: — Այս գիւտով երկնից մէջ գաղտնիքն ալ պարզուեցաւ. աստիղաց յոյսը լուծելով իմացուեցաւ՝ որ երկնային մարմիններն ալ մեծաւ մասամբ այն նիւթերը կը բաղկանային, որոնցմէ երկիրս եւ երկրի իրերը կազմուած են. այս պարմանալին եւ անհամեմատ գիւտն եւ անոր արժէքը դեռ ժողովուրդն ըստ բաւականի չի գիտեր:

Այժմ խնդիր կը յառնէ, թէ Երկնային մարմիններուն մէջ բնակիչք կան, բնակելի՞ են: Պատասխանը միայն պայմանական կրնայ ըլլալ, — քանի որ սոյն երկնային մարմինները պաղով թեան կալմանէ մեր երկրին կը համապատասխանեն, ունին ջուր եւ մթնոլորտ, քանի որ արեգական պէտ հրեղէն շէն եւ եթէ շեպտոմիտ պէտ ալ բոլորովին պաղ չեն — խշու՛ չէ: — Թերեւս մեղի պէտ ուրիշ արարածներ ալ կան — թերեւս եւս ամբողջ տիեզերաց մէջ մի միայն մեղք կանք, եւ թերեւս մեր երկրէն զատ ուրիշ տեղ չկան կենդանի էակաց համար անհրաժեշտ պայմանները: Այս ամէն բան չնչիք գիտեր, հպելս այս ամէն բան կրնանք ենթադրել: Այն ալ չենք գիտեր թէ որչափ ժամանակ դեռ երկիրքն այս քաղաքները ծագուել պիտի պահէ: Այսչափ մեծ են Արարչն հրաշալիքները:

ՄԱՅՆԱՐԱՐՈՒՄԸ

ՍՏ, ՄԱՅՆԱՐԱՐՈՒՄԸ, Գրաբարի ինտիմութիւն, Խոնարհութիւն եւ նախիրները, Էջմ. Կենդանական Գրաւածատանոց: Յոգոս, 1891, 68 էջ, գնիւք 26 Կ:

Իրեւելեան Հայոց մամլէն ցանցառ ի լըս կ'ըլլեն գրաբարի ուսման եւ քննութեան

զբաղող մատենք. եւ նոյն իսկ այս պատճառը բոլորս վրայ մանաւոր մտադրութիւն ընել կը ստիպէ: Գրոցս հեղինակն՝ որ ծանօթ է մանաւանդ նախնեաց մատենագրութեան իրրիւ հրատարակիչ, այս դասագրոցս մէջ գրաբար լեզուի քերականութեան հիմունքը կ'ուզէ աւանդել, եւ առ այս ստիպուած է այնտե՛ որ Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցի մէջ հայերէն լեզուի դասատու ըլլալով՝ շուտով զգացած է «քերականութեան յարմարաւոր ձեռնարկի պակասութիւնը», Այս պակասն է որ կ'ուզէ յոյսընդ հեղինակը ներկայ դասագրով, որուն նպատակն է, կ'ըսէ, ձայնապիտութեան եւ համաձայնութեան կանոններն այնպէս աշակերտաց աւանդել, որ ոչ թէ «անգիր», սորվելու նիւթ ըլլայ, այլ «աշակերտաց մատենի չափով հետադարձ այդ կանոնները, եւ զգալ տայ որ իրենք մի կամայական երեւոյթ չէ. այլ փոփոխ է, հիմունքաւ . . . որոշ որեւէ» ներու վրայ: Ահա հեղինակին դասաւորութիւն իւր բոլոր նպատակին եւ եղանակին վրայ. իրեն գիրը կը մնայ թէ գործադրուած է նոյն ծրագիրը դասագրոցս մէջ:

Այս ծրագրին ընդարձակութիւնը, գրաբար լեզուի ճոխ ձեւաշատութիւնն ու իւր անթիւ սեպհականութիւնը նկատելով՝ դժուարաւ կրնար մէկը շնախապաշարուել ընդդէմ՝ դասագրոցս, մտածելով որ այսպիսի ծրագիր մը 52 մանր էջերու մէջ գործադրուած է, եթէ չկան իւր հեղինակը յայտնելու որ «ժամանակի սղութեան պատճառով», այսինքն որոշած ըլլալով՝ «միշտ դեկտեմբերի արձակուրդներն այս ձեւ նարկը տպուած տալ աշակերտներին ձեռքը», չէ կրցած աւելի ընդարձակել ձայնապիտութեան մասը, համեմատութեան առնուլ նաեւ նոր լեզուն, զանց առնելով նոյն իսկ՝ «հօլլանդի» ինտերնացիոն մէջ Բացարձակութիւն, եւս, այս ամենայն թողովով՝ «պագայ աւելի ազատ ժամանակի», Այս պատճառաւ սոյն գործը պէտքը նկատելով իրրեւ նախընթաց օրինակ. սա՛ կայն ասէ՛ կրնանք գուշակել բովանդակ ապագայ չենք. վասն զի բոլորս մէջ արդէն գրաբարի հոլլանդի, խոնարհութիւնն ու նախիրը կը բաղկանային, ուրեմն ձայնապիտութեան էական մասը:

Չէ յապաղած հեղինակը յայտնելու նաեւ որ իւր գիրը չէ զերծ թերութիւններէ: Այսպիսի բոլոր մէջ թերութիւններ գտնել բնական է ըստ իմիք, նկատելով գրաբարի բազմաթիւ խնդիրներն, որ ցայսօր իսկ մասամբ աւելորդաւ մնացած են: Բայց զարմանք է՝ որ հեղինակը կը

ջանայ մեկնել այս թերութիւնները նաեւ այնու, որ այս աշխատութիւնը «Վ անուան սակաւաթիւի եւ կցկտուր ժամերու մէջ» կատարուած է: Վերջապէս չենք կրնար զարմանքնս ծածկել այն դիտողութեան վրայ, յորում կ'ընէ թէ իւր գրութեան աղբիւրներն են լոկ Վ. Կոստանեանցի Գրաբառ բայերու խոնարհման եւ հոլովման վրայ դրած արդիւնալից տեղարկներն եւ Բագրատ-տունւոյ բերականութիւնը: Զարմանալի կ'ըսենք, վասն զի այսպիսի ծրագրաւ յօրինելու քերականութեան մէջ պէտք չէ անտես առնել ուրիշ թէ՛ հայ եւ թէ՛ օտար քերականական եւ լեզուագիտական գրութիւններ, որոնք շատ բան արդէն լուսաւորած են եւ պարզած:

Կանք գրոցս ներքին արժէքին: Այս մասին չենք կրնար մեր կարծիքն աւելի որոշ բացատրել, բայց եթէ նոյն իսկ հեղինակն խօսքովը, որ Զառաջարկութեան մէջ կը գրէ. «Համեմատական լեզուագիտութիւնը գուցէ զատապարտէ մի քանի բացատրութիւններ այս ձեռնարկում, բայց մենք նախամեծար ընտրելովք քիտիւնի ճշգրտութիւնը տեղ տեղ չենք պարզութեան եւ աշակերտների զարգացման աստիճանին»: Պէտք ենք կ'ըստենք որ կը տարբերակուի թէ գիտնական ճշգրտութիւնը կամաւ զոհած ժամանակ վաստակուած է գոնէ պարզ ու գիւրմբունի ոճ մը: Ղան զի գրոցս որոշ նկարագիրն է հայերէնը: որչափ հնար է՝ ձեւել զասական լեզուաց տրուած մեկնութեան համեմատ, որ ըստ պէս պիտութեան իւրաքանչիւր լեզուաց, այլեւայլ աստիճանաւ միայն կարելի է. ի մասնաւորի հայերէնի մէջ շատ տեղ բռնադատել են եղած հեղինակին այս նկատմամբ բրած ձգուքն, եւ ըստ մեր կարծեաց զոհելով լեզուի քննութեան գիտնական ճշգրտութիւնը՝ չէ շահուած շատ րեւ պարզութիւնը: Մանրամասնութեանց չենք ուզեր իջնալ, սակայն իբրեւ օրինակ յիշելու համար՝ չենք գիտեր պարզութիւն թէ չիփոք տեսութիւն լոկ կրնայ յառաջ բերել զաշակերտն համոզել թէ, օրինակի աղագաւ, «Իսկ» բառը սեռականին մէջ անոր համար Դան կ'ըլլայ, վասն զի յառաջ եկած է *տընն ձեւէ, նոյնպէս շան, *լանն, շան եւն եւն, միայն անոր համար՝ որպէս զի նմանութիւն մը գտնուի «գէր, *գիրել, *գըրել, գրել» ձեւերու, (որոնք մէջ միտ չէ գրուած ար «գըրել» եւ «գրել» սաղաթիւն ձեւեր կը ներկայացնեն լոկ): Եւ շատի պակեցութիւնը մեկնելու համար պարզութեան չէ անշուշտ մեկնել «գործեաց», «սիրեաց» ձեւերը իբր թէ ասոնք «գործեց», «սիրեց» նախնական «ձեւերէ յառաջ

եկած են» լոկ շեշտի աղբեցութեան տակ «կարճ ձայնաւորից երկար դառնալով», այնպէս ինչպէս «մար» բառը մեկնել թէ «մար» ձեւին (որ ուղղութեամբ հնագոյնն էր) «ոն ընկերով ստացուել է մը = մար», ուր յ լոկ ներկայացուցիչ է շատ բառերու մէջ նախնական Կ տառի, բայց մըր եւ նման ձեւեր հնարելու պէտք չկայ աշակերտին դիւրաւ ըմբռնել տալու համար:

Ինչպէս հեղինակը յայտնի կը խոստովանի գիտնական ճշգրտութեան տեղ տեղ խոստորած է հոլովման եւ խոնարհման կանոնաց մեկնութեան մէջ. որոնք մէջ շատ բան ուղղագոյն, բայց եւ շատ բան այնպէս նիւթականօրէն ջանացուած է մեկնել՝ որ «Իսկ» գէպերն անգամ ստիպուած է երկար կանոններով եւ երբեմն իբր շեշտութեան ցուցնել: Չենք կարծեր որ պայծառ գաղափար մ'առնու աշակերտն, երբ իրեն մտաց մէջ տողորու օրինակի համար թէ ինչպէս Բան սեռական կ'ըլլայ է մ'առնելով Գըրել նոյն կանոնով ասոր սեռական կ'ըլլայ է ասելով Գըրել (աստեղ), ուստի լոկ «որպէս զի Գըրելն է լինի բառը» կ'ըլլայ յոգնակի «աստեղը փոխանակ ասոր» եւն եւն: Միտ գնելու ենք որ այսպիսի տեսութիւնը գրոցս հիմնական նկարագիրը կազմելով՝ կարծենք շատ ձիթին ու չիփոք աղագափար միայն կրնան տալ աշակերտին հայերէնի ըստ ինքեան պարզ երեւութից:

Բաղձալի է նոյնպէս որ միշտ որոշ սահման կրնի նախնական մեարդական գրաբանի եւ անոր դրած ինքպարմանութիւնէն զուրկ լեզուագիտական ձեւերու. վասն զի այն ատեն պէտք չենք ունենար սորվելու օրինակի աղագաւ, թէ Դոյն ունի Դոյն, Դոյն եւ նման ձեւեր, որոնք լոկ «ոչ այնչափ ընտիր են» թէ Դոյն կանոն մըն է որ նստիլ կ'ըլլայ նստելը եւն, միշտ նախնական գրաբարի կ'ըլլայ որպէս չկայ այս կանոնի, որովհետեւ նստիլ եւ նման ձեւեր յետամուտ են անոր համեմատութեամբ եւն:

Սակայն, ինչպէս ըսինք, մեր նպատակը չէ մանրամասնութեանց իրնայ, այլ ցուցնել լոկ թէ հեղինակն առած ուղղութիւնը գիտարար կրնայ հասցնել հոն ուր կը դիմուի, այսինքն՝ պարզութեան եւ գիւրմբունիութեան: Եւ որովհետեւ այս գործը պատարաստական է լոկ գործոյ վերջական քննութիւնը պէտք ենք յապաղել միշտեւ բովանդակ գործը կատարելապէս լըս տեսնել, որ անշուշտ պարզութեան Դոյն ձգանց հետ չի թողուր անտես նաեւ Դոյն, որոնք ըստ մեր կարծեաց այնչափ անհաշտ չեն իրարու: Եւ այս էր նպատակ այս

տողերուս, յորում՝ դիտումնիս չէ բնաւ ծածկել
գրոց գովելն կողմն եւ առաւելութիւնն, զորոնք
ընդարձակագոյնս պիտի ջանանք պարզել, երբ
առջեւնիս ունենանք գործը լրացած :

Հ. Յ. Տ.

Գ. Մ. ԱՄԼԵՆԵՆՍԻ — Նոր Աշխարհագրութիւն ի
պէտս ազգայն վարժարանաց: Գ. Ճապգ. սրբագրուած
եւ յաւելեալ: Գրն 7 դր. 4. Պոլս, տպ. Գ. Պաղտատ-
լեան, 1890. 80 ընթս 414:

Հայտնի է թէ մեծ փոփոխութեան ենթա-
կայ գիտութիւն մըն է աշխարհագրութիւնը —
մասնաւոր քաղաքականք, եւ այս պատճառաւ
նոր տպագրութեանց կարօտ:

Առաջինիս դասագիրքս՝ որ ցարդ իւր ա-
ռաջին երկու տպագրութիւններուն տոյն պէտքը
լեցնելու էր սահմանուած, այժմ՝ Գրք-Գրք-Եւ եւ
յաւելեալ ի Տրպարակ կ'ըլլէ:

“Այն աշխարհագրութիւն բաժնուած է
երեք մաս: Առաջինը մէջ (էջ 5—31) հե-
ղինակն Ընդհանուր Գեոգր. անուամբ՝ բնական եւ
առուանական աշխարհագրութեան վրայ համա-
ռօտի՝ ընդհանուր գաղափար կու տայ: Եթէ
մատենիս այս մասն իբր 33 տարի յառաջ հրա-
տարակալ եւ ասոր եւ ոչ կէս ծաւալն ունե-
ցող աշխարհագրութեան մը հետ (Հ. Մ. Կա-
ղինանի, ի Վիեննա, 1857) համեմատելու
ըլլանք, հիմն եթէ ոչ յամենայն, գէթ շատ
կէտերու մէջ աւելի հիմնական, պայծառ, ճիշդ
եւ ճոխ կը հանգիստայ քան զնորագոյնը: Թող
տալով՝ որ բաժանմունք եւ ստորաբաժանմունք
իրարմէ ոչ ինչ իւրք կը տարբերին եւ ամբողջ
դասակարգութիւնն խառնաշփոթ եւ անորոշ է,
կան այս մասիս մէջ թերի եւ անձիշդ տեղեր: Թե-
րի են աշխարհիս կրթութեան ցուցմունք, վասն
զի երեքը միայն նշանակուած եւ միւս երկուքը
զուրս մնացած են. որոնց մին ի տեղեկագրու-
թեան (լուսնոյ խաւարման ատեն երկրի լուսնոյ
վրայ ձգած շքին կլոր ըլլալն եւ երկրորդն ի
նմանութիւնն է: Նշանակութեան եւ երկրորդն ի
նմանութեան է: Նշանակութեան է այն կողմանէ
ալ՝ որ չկայ յիշատակութիւն եւ չի տրուիր այն
կարեւոր տեղեկութիւն՝ զոր այլ աշխարհագրու-
թիւնք որչափ սկզբնական ալ ըլլան՝ կու տան աս-
տեղաց տեսակներուն վրայ՝ նշանակելով 1. կայուն
աստղերն, 2. Գրքարկները՝ զաստիք եւս բաժ-
նելով ի բուն մարդակ եւ կարմնեակս. եւ
3. Գիսաւորները: Այս եւ այս կարգի կարեւոր
նիւթերն՝ ալ՝ կարծես իրենց պատշաճ տեղն

ունենալու էին Ընդհանուր Գեոգր. մէջ, ինչպէս
զետեղուած կը գտնենք Սայտիցի եւ ուրիշ՝
անուն ունեցող Գրք-Գրք-Եւ մեծ ընդունելու-
թիւն գտած աշխարհագրութեանց մէջ:

Երկրորդ մասը (էջ 32—70) մեր առ-
ջեւը կը դնէ “Հինգ մասունք Երկրի՝ անուամբ
“Համառօտ ընդհանուր աշխարհագրութիւն մի՝
որ իւր համառօտութեան մէջ ամէն կարեւոր
նիւթերն, բովանդակած ըլլալուն՝ գոհացուցիչ
կրնայ համարուիլ:

Երրորդ մասը (71—408) մատենին ամե-
նակարեւոր մասն է: Հա իւրաքանչիւր երկրի
կամ տէրութեան վրայ խօսուած ժամանակ՝ յա-
ռաջ կը բերուի 1. “Նկարագրութիւն բնական”,
2. “Նկարագրութիւն քաղաքական”, որ եւ ան-
յիշատակ չի թողուր. 3. Կառավարութիւն, բնա-
կիւնք, կրօնք եւ ճարտարութիւն, Բ. Կալուածք
եւ Գ. “Աշխարհագրութիւն պատմական”, շա-
հեկան կէտերը: Այս մասն ընդհանրապէս՝ իւր
ընդարձակութեամբն եւ ճիշդ տեղեկութիւննե-
րովն դասաբար է մի պահանջուած ամէն կարեւոր
եւ անհրաժեշտ յատկութիւններն ունի: Եթէ
փոփոխութեան եւ ըստնորագոյն աշխարհագրու-
թեանց ուղղուելու պէտք ունեցող հետք մը կայ,
այն ալ թերականք են: Շատ քիչ են այն յիշու-
կաններն՝ որոնք ուղղութեան պէտք չունենան:
Որչափ կ'երեւայ՝ իրեն առաջնորդ ընտրած
գրքին անձգութեանը միտ դրած չէ հեղինակը:
Մատրիքի համար կ'ըլլուի թէ 380,000 բնակիչ
ունի, մինչդեռ տեսած ենք մէք մատենա՝ որ
500,000է աւելի կը դնէ, թէ եւ սովորականը
470,000 է: Այսպէս նաեւ մարդկանց թիւը, որ
1380 միլիոն նշանակուած է, մինչդեռ սովորա-
կանն է ընդունուածը 1484 միլիոն է: Ասիական
Տաճկաստանը մատենին իբր 60 էջը գրուած է
եւ իւրաքանչիւր կուսակալութեան վրայ՝ գո-
հացուցիչ է մանրամասն տեղեկութիւններ տա-
լով՝ յայտնի կը ցուցնէ թէ տեղական պիտոյից
միտ դրած է՝ — որմէ զուրկ են մեր դասագրոց
մի ստուար մասը: Կեծայ. հեղինակը դասագիրքը
հետաքրքրական ընկելու համար կ'աւելցնէ իւ-
րաքանչիւր տէրութեան ունեցած երկրագնդեաց
գծերուն երկարութիւնը — որ շահեկանութեան
ալ զուրկ չէ —: Արդեօք լաւագոյն չէր ըլլար
տեսնել նշանակուած միասնական ամէն տէրու-
թեան ցամաքային եւ ծովային զօրութիւնը, շո-
գենաւոյ ուղղակի գծերը, եւ այլն: Եսայն՝ մասին
օրինակ կրնայ ըլլալ ֆէրթէսի՝ Հապենիկոլէ

¹ Օրինակի աղաքա՝ Նասիր, Գեֆթ, հաբանեպը,
հաբարեպը, չիլանակը եւ որ առաւելն է, արեգակն
լուսինն յիշեան եւ երկրի յարաբերութեամբ եւ այլն:

² Justus Perthes' Taschen-Atlas, vollständig neu
bearbeitet von H. Habenicht, Gotha: Justus Perthes. 1890.